

Андрій Шаповал

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу археографії Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
shai196@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1188-5142

Andrii Shapoval

Doctor of Historical Sciences,
Senior Researcher,
Head of Department of Archaeography of Institute of Archival Studies,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
shai196@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1188-5142

СПІВПРАЦЯ В. ЩАВИНСЬКОГО ТА М. БІЛЯШІВСЬКОГО ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

COLLABORATION OF V. SHCHAVYNSKYI AND M. BILYASHIVSKYI WITH THE PRESERVATION OF UKRAINIAN MONUMENTS

Анотація

На основі аналізу архівних документів і бібліографічних джерел розкрито співпрацю видатного українського мистецтвознавця, колекціонера та бібліофіла В. Щавинського з директором Київського міського художньо-промислового і наукового музею М. Біляшівським зі збереження та дослідження українських пам'яток.

Ключові слова: В. Щавинський, М. Біляшівський, наукова співпраця, Київський міський художньо-промисловий і науковий музей, збереження українських пам'яток.

Abstract

On the basis on the analysis of archival documents and bibliographic sources the cooperation of the outstanding Ukrainian art critic, collector and bibliophile V. Shchavynskyi with the director of the Kyiv City Art, Industrial and Scientific Museum M. Bilyashivskyi with the preservation and research of Ukrainian monuments has been revealed.

Keywords: V. Shchavynskyi, M. Bilyashivskyi, scientific cooperation, Kyiv City Art, Industrial and Scientific Museum, preservation of Ukrainian monuments.

У грудні 2024 р. минає сто років від загибелі видатного українського вченого, мистецтвознавця, колекціонера, бібліофіла й громадсько-культурного діяча Василя Олександровича Щавинського (1868–1924). Науковій та широкій громадськості він відомий як український патріот і пристрасний колекціонер, який наполегливо збирав та успішно досліджував давні європейські й українські мистецькі, історико-культурні та бібліографічні пам'ятки, багато зробив для розвитку музейної справи й збереження національних реліквій, сформував безцінні художню, мистецьку та бібліотечну колекції, які заповів Україні.

У першій половині 1910-х рр. розпочалася співпраця В. Щавинського з Київським міським художньо-промисловим і науковим музеєм та його директором Миколою Федотовичем Біляшівським (1867–1926). Як і М. Біляшівський, О. Новицький, В. Перетц, Б. і В. Ханенки, К. Широцький, В. і Д. Щербаківські, С. Яремич та інші патріотично налаштовані українські вчені, колекціонери й громадсько-культурні діячі, В. Щавинський дарував історично-культурні та бібліографічні пам'ятки Київському міському художньо-промислому і науковому музею (Оксенич, 2007, с. 170, 172; Отчет, 1914, с. 8, 10; Отчет, 1915, с. 10).

Про дієву співпрацю В. Щавинського з Музеєм свідчать і листи до нього від М. Біляшівського за 1914–1915 рр., що містяться в особовому фонді колекціонера, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. З них можна дізнатися, що В. Щавинський вів переговори щодо придбання для Музею карти Київської губернії з видами Києва та гравюри із зображенням Кам'янець-Подільського (ІР НБУВ, ф. 68, од. зб. 52), а також надіслав Музею портрет принца К. Нассау-Зігена (ІР НБУВ, ф. 68, од. зб. 53). Полотно потребувало незначної реставрації, і тому як експерт

з реставрації картин В. Щавинський рекомендував М. Біляшівському її провести.

Переговори ж щодо придбання для Музею пам'яток завершилися успішно. 15 жовтня 1917 р. у статті «Цінні подарунки київському музеєві», опублікованій у газеті «Нова Рада», повідомлялося, що В. Щавинський передав як подарунок до Київського художньо-промислового і наукового музею пам'ятку – художньо виконану карту Київщини XVIII ст. з планами помісних міст і мініатюрним краєвидом тогочасного Києва.

Під час українських визвольних змагань 1917–1921 рр. В. Щавинський і М. Біляшівський дієво співпрацювали щодо виявлення та повернення в Україну національних історико-культурних реліквій.

У травні 1917 р. в Києві з метою збереження історичної та культурної спадщини було засновано Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (з липня 1917 р. як відділ входив до складу Генерального секретарства освітніх справ Української Центральної Ради) на чолі з М. Біляшівським. Навесні того самого року постало питання про повернення з Росії українських національних клейнодів. УЦР доручила Комітету Української Національної Ради в Петрограді зібрати відомості про українські прапори й клейноди, які за царизму вивезли з України. У вересні 1917 р. М. Біляшівський підготував приблизний перелік українських клейнодів у сховищах Петрограда та Москви, до якого увійшли українські й козацькі прапори, булави, перначі, козацька зброя тощо. Надсилаючи генеральному секретарю народної освіти УЦР І. Стешенку список національних реліквій на затвердження, М. Біляшівський запропонував звернутися до комісара у справах України при Тимчасовому уряді, щоб той доручив представнику петроградської громади скласти детальний перелік усіх україн-

ських національних пам'яток, які опи-
нилися в Петрограді й Москві, та вжив
заходів для їх повернення. І. Стешенко
підтримав пропозицію М. Біляшівсько-
го й на початку жовтня 1917 р. надіслав
відповідного листа комісару в справах
України при Тимчасовому уряді П. Сте-
бницькому, в якому просив прискорити
вирішення питання про повернення
пам'яток української історії та культури.
Також повідомляв, що складання їхньо-
го повного реєстру в музеях і збірках
Петрограда доручено В. Щавинському,
а Москви – О. Новицькому (Кот, Несту-
ля, 1996, с. 20–21, 76–78).

2 жовтня 1917 р. В. Щавинський
отримав телеграму за підписом гене-
рального секретаря народної освіти
УЦР І. Стешенка та голови відділу охо-
рони пам'яток старовини і мистецтва
М. Біляшівського з проханням організу-
вати складання списку українських
пам'яток, які перебували в музеях і
архівосховищах Петрограда (ІР НБУВ,
ф. 68, од. зб. 76). Проте повернути на-
ціональні клейноди 1917 р. українцям
через протидію більшовицького уряду
не вдалося.

Під час перебування в Києві восе-
ни 1917 р. В. Щавинський неодноразово
зустрічався з М. Біляшівським. Зокрема,
взяв участь у низці нарад відділу охо-
рони пам'яток старовини і мистецтва з
метою налагодити співпрацю з україн-
ськими урядовими пам'яткоохоронни-
ми інституціями та київськими музеями,
а також вирішити питання про пере-
везення власної художньої колекції до
Києва, щоб подарувати її українському
народу.

Протягом 1–3 жовтня 1917 р. в
Києві відбулися наради відділу охоро-
ни пам'яток старовини і мистецтва під
головуванням М. Біляшівського. 1 жо-
втня на нараді обговорювали питання
про перевезення в Україну колекційних
збірок В. Щавинського. Звітуючи гене-
ральному секретарю народної освіти

УЦР І. Стешенку про цю нараду,
М. Біляшівський зазначив, що В. Ща-
винський висловив бажання передати
українському народові власну худож-
ню збірку, яка складалася із 150 образів
найвидатніших майстрів нідерландсь-
кої та інших західноєвропейських шкіл
16–18 ст. й оцінювалася в кілька тисяч
карбованців, а також спеціальну бібліо-
теку з мистецтва (Кот, Нестуля, 1996,
с. 78).

Колекціонеру також вдалося зібра-
ти ґрунтовну бібліотеку історичних
джерел та наукових праць з історії
України. У його книгозбірні містилися
дослідження з українознавства, худож-
ня, мемуарна й публіцистична українсь-
ка література, довідкові та ілюстратив-
ні видання про Україну, бібліографічні
джерела до історії українського наро-
ду й українського національного дер-
жавотворення. Найціннішою частиною
бібліотечної колекції вченого були рід-
кісні видання творів Т. Шевченка та на-
уково вартісні праці про нього.

Збирав В. Щавинський і мистецькі
твори з українознавчої тематики. Зо-
крема, купував портрети історичних
діячів України (Богдана Хмельницько-
го), мав автопортрет Т. Шевченка, гра-
вюри С. Світославського та гравюри
з видами міст України тощо (ІР НБУВ,
ф. 279, од. зб. 862, арк. 64–64 зв., 99 зв.).
У його колекції було близько 150 рідкіс-
них предметів межигірської порцеляни
1831–1850 рр., зокрема тарілки із зобра-
женнями Т. Шевченка, М. Костомарова
й П. Куліша, вулиці Хрещатик, фігурки
дітей, амурів, тварин, птахів і рослин.

Збирання українських та європей-
ських пам'яток мистецтва й культури
В. Щавинський здійснював на наукових
засадах. Мешкаючи та працюючи поза
Україною, свою діяльність із колекціону-
вання вчений проводив з метою подару-
вати зібрання українському народу.

18 листопада 1917 р. В. Щавинсь-
кий у Петрограді склав тестамент, за

яким усі свої колекційні збірки заповів Київському національному українському музею, де картини з його зібрання за можливості мали б виставлятися окремо (ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 862, арк. 1). Невдовзі, 27 липня 1918 р., було створено Національний музей України на базі Київського художньо-промислового і наукового музею. Примірник копії нотаріально завіреного тестаменту В. Щавинського зберігався в М. Біляшівського, який, за свідченням В. Перетца, сам був присутній при оформленні заповіту колекціонера (НА НММХ, оп. 1, спр. 5, од. зб. 49, арк. 20).

А 3 жовтня 1917 р. відбулася нарада співробітників відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва з В. Щавинським, на якій під керівництвом М. Біляшівського обговорювалося питання про створення в Петрограді Товариства прихильників українських музеїв. Відповідно до статуту, метою цієї організації було всебічне сприяння діяльності музеїв, утворених на теренах, де мешкали українці, для забезпечення культурних потреб українського народу (ДАФ НХМУ, ф. 42, спр. 1, арк. 51). Члени Товариства мали б розшукувати в Петрограді та інших неукраїнських містах національні історико-культурні пам'ятки й домагатися та організовувати їх повернення в Україну. А також – допомагати музеям України збирати відомості про давні українські пам'ятки, поповнювати музейні фонди й досліджувати музейні матеріали. Крім того, Товариство мало б опікуватися відкриттям нових відділів при музеях, організовувати виставки пам'яток і з'їздів діячів української культури. Передбачалося, що із часом Товариство поширить свою діяльність на всю територію колишньої Російської імперії та відкриє свої представництва в її найбільших культурних центрах (Кот, Нестуля, 1996, с. 23, 79).

Восени 1917 р. В. Щавинський виступив одним з організаторів Товариства

вивчення та охорони пам'яток української культури, мистецтва й старовини в Петрограді. Серед документів ученого, що зберігаються в його особовому архіві в документально-архівному фонді Національного художнього музею України (далі – ДАФ НХМУ), є записи, в яких ідеться про головні засади та наміри діяльності згаданої організації. Прагнучи офіційно зареєструвати українське Товариство за невизначеної політичної ситуації в Петрограді, майбутні його члени вирішили дистанціюватися від політики й заявити про цю установу як суто наукову: «Складаючись виключно із осіб, які належать до історичної науки та музейної справи, нове Товариство, займаючись вивченням письмових і речових пам'яток української старовини, що знаходяться на півночі Росії, стоїть виключно на точці зору суто науковій, залишаючись абсолютно осторонь від переживаємих в останній час Україною політичних негараздів. У нинішній час, коли політичний стан України та сусідніх їй держав можна вважати визначеним [ідеться про самостійність України та інших країн – А. Ш.], серед членів Товариства виникла думка про активну допомогу молодій справі музейного будівництва в Україні» (ДАФ НХМУ, ф. 42, спр. 2, арк. 64).

Однак офіційно зареєструвати Товариство вивчення та охорони пам'яток української культури, мистецтва й старовини в Петрограді ініціаторам його створення не вдалося.

Але, незважаючи на несприятливі політичні обставини, що склалися з приходом до влади більшовиків наприкінці 1917 р., українські громадсько-культурні діячі з ініціативи В. Щавинського та за його активної участі змогли в грудні того самого року створити Комісію з реєстрації предметів старовини й мистецтва в Петрограді, яка протягом кількох місяців працювала нелегально (бо тоді Росія та Українська Народ-

на Республіка перебували в стані війни), без жодної фінансової підтримки з боку української влади. В особовому фонді В. Щавинського, який міститься в ДАФ НХМУ, є документи, що їх підготував учений: список бібліотек, музеїв, архівів та інших установ Петрограда та Москви, у яких зберігалися українські пам'ятки, а також перелік окремих національних реліквій (ДАФ НХМУ, ф. 42, спр. 2, арк. 44–52).

Питання про легалізацію Комісії з реєстрації предметів старовини й мистецтва в Петрограді розглядалося 5 серпня 1918 р. на засіданні Культурної комісії в межах мирних переговорів між Україною та Росією в Києві в присутності очільника Головного управління мистецтва й національної культури Української Держави П. Дорошенка та М. Біляшівського. 9 серпня 1918 р. останні надіслали міністру закордонних справ Української Держави листа з пропозицією створити при українських консульствах у Петрограді та Москві спеціальні комісії з повернення в Україну національних пам'яток старовини й мистецтва (Кот, Нестуля, 1996, с. 260).

У серпні до Петрограда завітав представник Головного управління мистецтва й національної культури Української Держави В. Ханенко з метою придбання пам'яток мистецтва для українських музеїв. Генеральний консул України в Петрограді С. Веселовський порадив В. Ханенку звернутися за допомогою до В. Щавинського як голови Комісії з реєстрації предметів старовини й мистецтва в Петрограді. Напевно, В. Ханенко повідомив В. Щавинського про наміри українського уряду легалізувати діяльність петроградської Комісії. На зібранні членів Комісії, яке скликав В. Щавинський, вони висловили бажання посприяти представнику українського уряду в придбанні історико-культурних пам'яток, але за умови

затвердження Головним управлінням мистецтва й національної культури відповідної програми. Скласти її доручили В. Щавинському під час його поїздки до Києва.

За погодженням з П. Дорошенком, 16 вересня 1918 р. В. Щавинський у помешканні Національного музею України провів нараду, в якій взяли участь представники Головного управління мистецтва й національної культури Української Держави та фахівці у сфері музейної справи. На нараді було розроблено проєкт загальної програми поповнення музеїв і бібліотек України, який В. Щавинський особисто передав П. Дорошенку (Кот, Нестуля, 1996, с. 274).

26 жовтня 1918 р. В. Щавинський отримав посвідчення за підписами директора Національного музею України М. Біляшівського й музейного бібліотекаря Є. Онацького, в якому вказувалося, що він має доручення від дирекції музею купувати для бібліотеки музею книги й інші надруковані урядовими установами видання (ІР НБУВ, ф. 68, од. зб. 8).

Варто ще додати, що 20 вересня 1918 р. М. Біляшівського та В. Щавинського разом з іншими видатними українськими мистецтвознавцями обрали дійсними членами щойно утвореної секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві.

Зі встановленням в Україні радянської влади Комісія з реєстрації предметів старовини й мистецтва в Петрограді припинила свою діяльність. У роки громадянської війни тимчасово перервалася й співпраця В. Щавинського з українськими культурними та музейними установами. Проте мистецтвознавець продовжував купувати українські пам'ятки, сподіваючись за нагоди їх передати до України.

Мешкаючи в Петрограді, В. Щавинський провадив активну наукову та гро-

мадсько-культурну діяльність, прагнув бути корисним для української справи й працювати для українського національного відродження. Його тогочасні настрої та думки відображено в листі до М. Біляшівського від 9 серпня 1920 р.:

«Дорогий Микола Федотовичу!

Користуючі з нагодку, пишу до Вас. Знудивсь я сидячі у сему болоті, і не маючі жодного способу видертись звідце на Україну. Дуже радий був тим я одержати звістку про Вас та Вашу фамілію, цікаво було б почути щось про Ваши справи музейні, про становище всієї країни, де в останні часи безмінно перебувають думки мої. Все більш та більш росте у мене переконання, що здобутком сучасної халепи стане наше національне відродження, що зараз єдино корисна праця, се праця коло справи національної.

Не маючи способу працювати так, як би хотілося коло тутешньої української старовини, мені все ж таки пощастило знайти де що цікавого; між іншим – надзвичайно гарний Тарасів автопортрет 1859-го р., олійними фарбами, досі ще ніде не репродукований і взагалі невідомий, чудовий примірник Острозької біблії (1581 р.) з вельми інтересним підписом, та де що іншого. Але се все мене не задовольняє, хотілось би якоїсь ширшої праці. Чи не час вже клопотатись, щоб було повернуто з відце де що до українського Музею? Був би радий допомогти тим... Вам щиро вірний В. Щавинський» (ІР НБУВ, ф. 31, од. зб. 735).

Одночасно із громадсько-культурною діяльністю В. Щавинський займався науковою роботою. З 1919 р. вчений зосередився на дослідженні техніки давнього живопису й технології фарб Давньої Русі. У межах вивчення цієї проблеми мистецтвознавцю вдалося зібрати та опрацювати великий масив бібліографічних джерел з історії фарб і матеріалів, які виготовляли та викори-

стовували в давнину вітчизняні малярі. Зібрав дослідник і величезну колекцію їхніх зразків.

Вивчав В. Щавинський технічні звички та прийоми давньоруських й українських стінописців та іконописців. 20 травня 1921 р. вирушив у відрядження до Києва терміном на один місяць для збирання матеріалів з історії та техніки живопису, віднайдених під час археологічних розкопок Десятинної церкви. У Києві вчений мав зробити фотознімки фресок, музейних речей, копії архівних документів, що стосувалися археологічних досліджень Десятинної церкви, обстежити Кирилівський монастир й інші храми Київської губернії (ІР НБУВ, ф. 68, од. зб. 13). Поїздка видалася вдалою і, як згодом В. Щавинський повідомив у листі М. Біляшівського, йому «пощастило» знайти «всі здобутки розкопок київської Десятинної церкви» (ІР НБУВ, ф. 31, од. зб. 2202, арк. 1).

Слід зазначити, що В. Щавинський уважно стежив за науковим життям в Україні, був знайомий з науково-культурними виданнями, що виходили в Києві. У сфері його зацікавлень був, наприклад, український журнал історії, літератури й культури «Наше минуле», в одній із рубрик якого – «Хроніці» – публікувалася інформація про діяльність наукових і культурних установ та пам'яткоохоронних організацій і товариств в Україні, зокрема, й відомості про проведення та результати археологічних досліджень.

У листі до М. Біляшівського від 17 червня 1922 р. В. Щавинський написав, що його зацікавило повідомлення в часописі «Наше минуле» (1918, № 2) про розкопки Зарубського монастиря на Канівщині. Дослідження, про які йшлося в замітці, провадилися 1918 р. під керівництвом М. Біляшівського. Під час розкопок виявили сотні фрагментів фресок, написаних на давній штукатурці різними фарбами.

У цьому самому листі В. Щавинський поінформував М. Біляшівського, що останнім часом він «узявся до студіювання» давнього малярства з «боку матеріального», маючи на меті підготувати першу працю про техніку давнього живопису й технологію виготовлення фарб у Київській Русі. Зібравши цінні матеріали з обстеження стінописів Церкви Спаса на Нередиці та київської Десятинної церкви, В. Щавинський мав намір долучити до своїх досліджень і фрагменти фресок, віднайдених неподалік с. Зарубинці (ІР НБУВ, ф. 31, од. зб. 2202).

Підсумком наукових досліджень В. Щавинського стала синтетична праця «Нариси з історії техніки живопису й технології фарб у Давній Русі», в якій уперше та переважно на українських джерелах комплексно досліджено техніку давньоруського живопису, стінопису, іконопису й технологію створення давніх рукописних та книжкових пам'яток.

У 1923 р. М. Біляшівського під тиском відомого своєю антиукраїнською позицією очільника Археологічної комісії Ф. Шміта звільнили з посади ди-

ректора Першого державного музею, який створили в червні 1919 р. на базі Київського художньо-промислового і наукового музею (Національного музею України). Однією з причин звільнення М. Біляшівського стали його виступи проти спроб Ф. Шміта «по-волонтаристички переформувати (включно з перерозподіленням фондів) київські музеї» (Ходак, 2014, с. 104).

Стосунки з новим керівництвом Музею у В. Щавинського не склалися. Того таки 1923 р. він написав заяву до Всеукраїнської академії наук, у якій висловив бажання передати свої цінні колекції до її установ.

Отже, дієва багаторічна співпраця видатних українських мистецтвознавців, музеєзнавців і громадсько-культурних діячів В. Щавинського та М. Біляшівського була спрямована на виявлення, збереження й дослідження українських пам'яток, а також повернення в Україну національних історико-культурних реліквій. Завдяки зусиллям учених безцінні пам'ятки поповнили фонди українських музеїв і стали їхньою окрасою.

Список використаних джерел та літератури

Документально-архівний фонд Національного художнього музею України (далі – ДАФ НХМУ), ф. 42, спр. 1, 398 арк.

ДАФ НХМУ, ф. 42, спр. 2, 415 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 31, од. зб. 735, арк. 1–1 зв.

ІР НБУВ, ф. 31, од. зб. 2202, арк. 1–1 зв.

ІР НБУВ, ф. 68, од. зб. 8, 1 арк.

ІР НБУВ, ф. 68, од. зб. 13, 1 арк.

ІР НБУВ, ф. 68, од. зб. 52, арк. 1–2.

ІР НБУВ, ф. 68, од. зб. 53, арк. 1–2.

ІР НБУВ, ф. 68, од. зб. 76, 1 арк.

ІР НБУВ, ф. 279, од. зб. 862, 118 арк.

Кот, С., Нестуля, О. (1996). Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. Видавничий Дім «Соборна Україна».

Науковий архів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, оп. 1, спр. 5, од. зб. 49, 186 арк.

Оксенич, М. (2007). Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб. **Скарбниця української культури**, 8, 165–173.

Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя императора Николая Александровича за 1913 год. (1914). Типография 1-ой Киевской артели печатного дела.

Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя императора Николая Александровича за 1914 год. (1915). Типография 1-ой Киевской артели печатного дела.

Ходак, І. (2014). Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків Всеукраїнської академії наук: макарівський період діяльності. **Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії**, 14, 97–116.